

MIGRÁCIÓ ÉS MUNKAPIAC

AZ EU-TAGSÁG 15 ÉVE

HÁRS ÁGNES

Kopint–Tárki

Az Európai Unió bővítése lehetőséget teremtett a régi és új tagországok számára, hogy 2004 után a munkaerő szabad áramlásának a lehetőségeit kihasználják. Az új EU-tagországo kból elindult gyors elvándorlás átrendezte az unión belüli mobilitás rendjét. A cikk az így kialakult egységes munkapiac on vizsgálja az elvándorlás alakulását, szerkezetét életkor, nem és iskolai végzettségek szerint. A megkésett magyar elvándorlás okait és sajátosságait, munkapiaci összefüggéseit nemzetközi összehasonlításban mutatja be.

Kulcsszavak: munkapiac, migráció, munkaerő szabad áramlása, Európai Unió, Kelet-Európa, Magyarország

The enlargement of the European Union since 2004 has opened the opportunity of free movement of labour for the new EU member states of Eastern Europe. The sudden outflow of labour from the new member states rearranged the mobility in the EU. The article describes the expansion and structure of emigration according to age, gender and level of education. The reasons and peculiarities of the delayed Hungarian emigration and its labour market relevance will be presented in international comparison.

Keywords: labour market, migration, European Union, free mobility of labour, Eastern Europe, Hungary

Az európai uniós tagságunk 15 éve lehetőséget teremt a visszatekintésre, arra, hogy végigkövessük, hogyan változott az uniós csatlakozással kapcsolatos várakozás, gondolkodás, diskurzus, a tényleges folyamatok alakulása és értelmezése, és szembesítsük mindezzel, hogy mai szemmel mit jelent az uniós tagság Magyarország számára. A cikk erre a migráció és a munkapiac kölcsönhatását vizsgálva tesz kísérletet. Azt a folyamatot, a munkaerő szabad áramlását vizsgáljuk, amely az EU bővülése során utolsóként, politikai viták kereszttüzeiben, óvatosan és fokozatosan valósult meg. Az EU-csatlakozás hatása mindenekelőtt a növekvő és a közvélemény számára mindinkább érzékelhető elvándorlásban érhető tetten, így a cikk erre a folyamatra, az elvándorlásra és annak munkapiaci hatására fókuszál. A cikk első része a csatlakozást megelőző időszakot idézi fel, majd az uniós csatlakozást és nyomában kialakuló új migrációs helyzetet vizs-

Levelező szerző: Hárs Ágnes, Kopint–Tárki, 1112 Budapest, Budaörsi út 45.
E-mail: agnes.hars@kopint-tarki.hu

gáljuk. Ezt követően a megkésett magyar elvándorlás okait és az elvándorlás szerkezetét elemezzük, végül az elvándorlással összefüggő munkapiaci anomáliákat és azok következményeit tekintjük át, és néhány továbbmutató lehetőséget fogalmazunk meg.

Migrációs várakozások az EU-csatlakozást megelőzően

A migráció, a munkaerő mobilitása természetes folyamat, amelyet javarészt gazdasági törvényszerűségek magyaráznak. Az Európai Unió egyik alapvető célja pedig éppen az egységes munkapiac, a munkaerő szabad áramlásának a megvalósulása volt, azt remélve, hogy az egységes európai munkapiacon a munkaerő-felesleggel és -hiánnyal küzdő régiók között megvalósulhat a munkaerő hatékonyabb allokációja, ami a munkapiac rugalmasságát növeli (Zimmermann 2016; Kabanec–Pytliková–Zimmermann 2016). A régiók közötti különbségek kiegyenlítő hatásának a gazdasági előnyeit ösztönző politikák hangsúlyozása ellenére a bővítést megelőzően az Unió 15 országa között alig erősödött a mobilitás, míg az EU-n kívüli (ún. harmadik) országokból, részben a hiányzó munkaerő pótlására, a kontrollált bevándorlás iránti kereslet jelentős volt. Az EU bővítése körüli párbeszéd a kelet-európai országokból a gazdagabb nyugati országokba remélhető bevándorlás előnyeinek kihasználásáról szólt – a lehetséges kockázatok elkerülése mellett (Salt–Hogarth 1999).

A rendszerváltás eufóriája közepette gyorsan felhívták a figyelmet tekintélyes közgazdászok a megnyíló határok veszélyére, a Kelet-Európa és a nyugati régió közötti jelentős fejlettségbeli, és az ezzel együttjáró jövedelemkülönbségek következményeként várható jelentős migrációs nyomásra (Layard et al. 1994). A szabaddá vált határokon keresztül a kelet-európai országokból feltételezett és várt migráció okozta munkapiaci zavaroktól tartva a kilencvenes években Európa fejlettebb nyugati országaiban korlátozták a beáramlást. A kutatások meghatározó kérdése a kelet–nyugati migráció várható mértékének számszerűsítése, becslése volt (Winter-Ebmer–Zweimüller 1996), majd az ezredfordulót követően mindinkább az Unió kibővítésének a várható gazdasági és munkapiaci hatásai kerültek a kutatások fókuszába, mindenekelőtt a célországokat érintő kérdéseket vizsgálva (pl. Boeri–Brücker 2000; Fertig–Schmidt 2002; Dustmann et al. 2003; Bchir–Fontagné–Zanghieri 2003).

A bővítés fogadtatása korántsem volt egységes; aggodalom és bizonytalanság kísérte Nyugaton, remény és bizakodás Keleten. Az uniós csatlakozást követően várható migráció mértékét a migrációs potenciált mérő tanulmányok igazolták vagy épp cáfolták. Ennek alapján prognosztizálták az Unión belüli szabad mozgás nyomán várható hatásokat, választ keresve a kérdésre, hogy a szabad munkaerő-áramlás fenyegetés vagy lehetőség-e, ahogyan ezt Hárs és szerzőtársai tanulmánya (Hárs–Simonovits–Sik 2004) áttekinti, és a cikk címe is visszatükrözi.

Magyarország ebben az időszakban a csatlakozás és a szabad mozgás kedvező hatásait, a szabad mozgás lehetőségeit és előnyeit remélve igyekezett a várható korlátozások alól kibújni hangsúlyozva, hogy a prognosztizálható szerény migrációs nyomás Magyarország esetében semmilyen kockázatot nem jelent. A hagyományok a munkaerő szabad áramlását kontrollálni kívánó Németországhoz és Ausztriához kötődtek, a tapasztalatok is ezekhez az országokhoz kapcsolódtak. Nem is a külföldi munkavállalás lehetőségének általános igénye, sokkal inkább az a tapasztalat motiválta a tiltakozást, ami a két leginkább preferált célország, Németország és Ausztria szabad munkaerő-áramlást kontrollál-

ló gyakorlatán keresztül volt érzékelhető. A szabad munkaerő-áramlás fokozatos megvalósulásáig tartó hosszú várakozási idő alatt végbemenő gazdasági felzárkózási folyamat, továbbá a kialakult, terelt munkavállalási csatornák pedig az akkori várakozás szerint a migrációs hajlandóságot is csökkentik¹ (*Hárs–Simonovits–Sik 2004*).

Az Unió bővítésének a hatása a munkaerő mobilitására

Az uniós csatlakozással megvalósuló szabad munkavállalás lehetősége gyors és erőteljes vándorlást indított el az EU új tagországaiból a fejlettebb országok irányába. A 2004-ben és 2007-ben történt bővülést² követő vándorlás várható intenzitása körüli bizonytalanság átmeneti korlátozásokat tett lehetővé az EU fogadó országai számára, amellyel csak az Egyesült Királyság, Írország és Svédország nem élt, a többi ország fokozatosan több lépésben oldotta fel azt, utolsóként 2011 májusában a német és az osztrák munkaerőpiacok nyíltak meg a kelet-európai országok polgárai előtt.

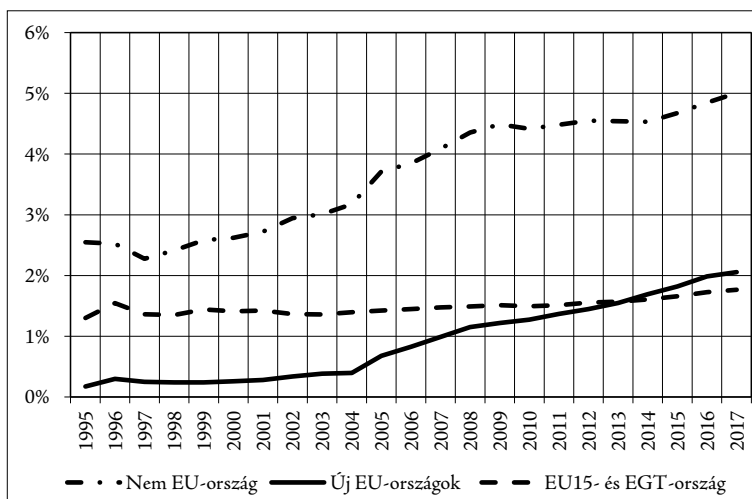
Míg az Unió országainak a polgárai az egységes európai munkapiacra szabadon mozoghatnak és vállalhatnak munkát, a nem EU-országokból érkezőket erős kontroll tereli és szabályozza. Ennyiben jelent mást a szabad munkavállalás: az egységes munkapiacra korlátozás nélküli mozgást tesz lehetővé, a munkapiac törvényszerűségeit követve. Ez valósult meg, amikor – a túlzó kiáramlást extrapoláló várakozásoktól végül összességében elmaradva – az új országokból hirtelen és gyorsan indult el a munkaerő kiáramlása, ami a vándorlás irányát is alapvetően átrendezte. Az átmeneti intézkedések korlátozó hatására a munkapiacukat megnyitó országokba a vártnál sokkal nagyobb volt a beáramlás, míg a munkapiacukat védő hagyományos célországok felé ez elmaradt, így a korábbi arányok látványosan átrendeződtek. Az első két évben az új EU-országokból érkezők nagyobbik fele az Egyesült Királyságot választotta (a korábbi 15%-hoz képest), míg Ausztriát és Németországot mindössze egyötödük (a korábbi több mint kétharmad helyett). Az átmeneti korlátozások gazdasági, munkapiaci előnyei, illetve veszteségei, a gazdasági növekedést ösztönző, bővülő gazdasági lehetőségek, illetve a munkaerőpiacra konkurenciát teremtő és növekvő munkanélküliséget okozó új EU-országokból érkező munkavállalók a fogadó országok szakmai és szakpolitikai vitáinak a kereszttüzében álltak (pl. *Boeri–Brücker 2005; Baas–Brücker 2008*). A kezdeti félelmekkel szemben később a kedvező gazdasági hatásokat, gyorsabb növekedést igazolták kutatások és modellszámítások (*Kahanec–Pytliková–Zimmermann 2016; Kahanec–Zaiceva–Zimmermann 2010; Tamas–Münz–Hönekopp 2006; Boeri 2009*).

A fejlett nyugati EU-országokban folyamatos és jelentős volt a hosszú gazdasági konjunktúra időszakában a kereslet a pótlólagos munkaerő iránt (amit a válság megtört, majd újabb konjunktúra következett). 2017-re összességében 10%-ot közelítő munka-

¹ Hasonló félelmek fogalmazódtak meg a korábbi bővítési folyamatban, amikor a nyolcvanas években Dél-Európa országai csatlakoztak az akkori európai közösséghez. A végül alaptalan félelmek tapasztalata szolgált alapul ezekhez a várakozáshoz.

² 2004-ben 10 új taggal bővült az Unió, ezek: Szlovénia, Lengyelország, Csehország, Szlovákia, Magyarország, Lettország, Litvánia, Észtország, valamint Ciprus és Málta. A két utóbbi országtól eltekintve a többi nyolc ország mindegyike elé a munkaerő szabad áramlását korlátozó átmeneti intézkedéseket állítottak, ezért a csatlakozást követően ezekről mint EU-8-akról beszélünk, illetve 2007-ben Románia és Bulgária is csatlakozott, ezekről mint EU2 beszélünk. A régi EU-országokra pedig együttesen mint EU15-ökre hivatkozunk.

vállalási korú bevándorló élt az Unióban, többségében a fejlettebb nyugati országokban.³ A kelet–nyugati vándorlás felgyorsulásával átalakult az Unió belüli migráció szerkezete, ezzel közelítve az egységes európai munkaerőpiac elképzelését. Ezt mutatja az 1. ábra. Míg az EU15 régi országokból az Unió belüli vándorlás az időben alig változik, az új EU-országokból érkezők aránya 2004 után gyorsan nőtt, és lassan meghaladta az EU15 országai közötti mobilitás mértékét.⁴ Bár változatlanul az EU-n kívüli országokból kontrolláltan bevándorlók aránya a legnagyobb (ez a válságig növekedett, majd megtorpant, és a 2015 utáni menekültválság idején kissé ismét növekedett), az új EU-országok polgárainak a bevándorlása 2004 után összességében nagyon jelentős volt, és az EU-n kívülről érkezőkhöz hasonló arányban, mintegy 2% ponttal növelte az EU migráns népességét. Az új EU8+2-országokból érkező, könnyebben és olcsóbban elérhető munkavállalók iránti kereslet intenzív volt, az új országokból érkezők foglalkoztatási rátája magas, mindez érthetően vonzóvá tette a fogadó országok számára az Unió belüli mozgás lehetőségét. A gyorsan megindult vándorlás pedig a kibocsátó országok polgárai számára vonzó lehetőséget egyértelműen igazolja.

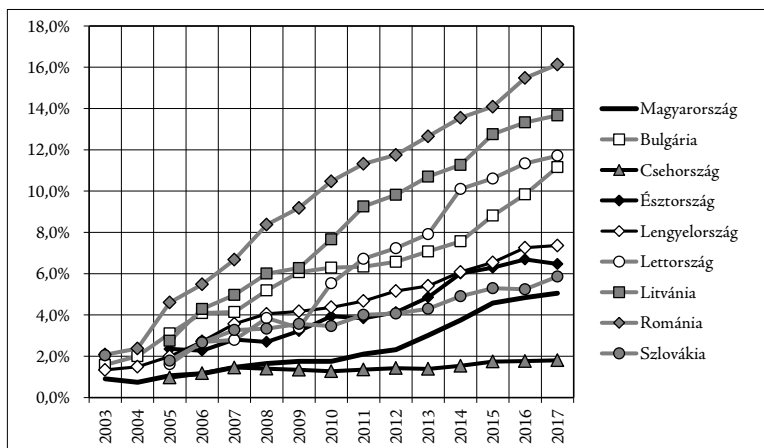

1. ábra: 20–64 éves migráns népesség az EU országokban a főbb bevándorló csoportok szerint. Forrás: EU LFS online adatok, saját számítás (állományi – stock – adatok éves átlag)

A szabad munkavállalás az Unió munkapiacát jelentősen megváltoztatta. Az országok többségéből hirtelen gyors kiáramlás indult el, nagyrészt az akkor a munkapiacát megnyitó Egyesült Királyság és Írország felé, amit nagyrészt ezen országok hazai gaz-

³ Az adatok forrása az EU LFS adatforrás, az EU-n kívüli, illetve a más országban élő EU-polgárokat különboztteti meg, akik többsége él az EU15 országokban, így az elemzés közelítő. Az adott évben tartózkodók állományát, tehát ún. stock adatokat látunk, és a trendek a munkavállalási korú népesség állományát mutatják. Azokat látjuk az adatok alapján, akik az EU LFS adatfelvételének a látószögébe kerülhetnek. Azok, akik 3 hónapnál rövidebb ideig tartózkodnak, s jó eséllyel azok is, akik illegálisan tartózkodnak, kimaradnak a felvétel látószögéből. A szokásos definíciónak megfelelően a legalább 3 hónapot meghaladó ideig tartózkodók külföldiek.

⁴ A további elemzéstől itt hely hiányában eltekintünk, érdemes azonban jelezni, hogy az új EU-országokból érkezők mintegy fele az EU8 országából míg másik fele Bulgáriából és Romániából érkezett.

2. ábra: Az EU8+2-országok más EU-országban élő 15–64 éves migráns népessége a hazai népesség arányában. Forrás: EU LFS online adatok, saját számítás

dasági és munkapiaci környezete magyaráz. De nem minden új EU-országot érintett a csatlakozással megnyílt lehetőség, Csehország, Magyarország és Szlovénia⁵ esetében elmaradt a gyorsan növekvő elvándorlás. Ezt a folyamatot, az aktív korú népesség elvándorlásának az arányát és változását az otthoni népesség arányában országonként mutatja a 2. ábra.⁶

Azokból az országokból indult a csatlakozáskor gyors elvándorlás, ahol rendkívül magas, két számjegyű volt a munkanélküliség. Az intenzív elvándorlás hatására ezekben az országokban (Románia, Lengyelország, Szlovákia, a balti országok) a hazai munkapiacra a magas munkanélküliség gyorsan csökkent. A külföldi munkavállalás átmeneti vagy hosszabb időre foglalkoztatást befolyásoló szerepet töltött be (*Kabanec–Zaiceva–Zimmermann 2010*). Később a válság és a válságot követően a válságkezelés sokszerű módja mindenekelőtt a balti országokban (*Andor 2014; Aslund 2015*) újabb lökést adott az elvándorlás növekedésének.

A megindult elvándorlási folyamat állandósult, az EU-bővülés óta eltelt időszak meghatározza az új EU-országokból kivándorolt népesség arányát. A már megindult növekedés nemigen fordul meg, és az országok elvándorlási aránya egymáshoz képest sem nagyon rendeződött át. Látványos csökkenés az elvándorolt népesség állományában az időszak egészében nem látszik, az elvándorlás üteme, a külföldön élő népesség arányának a növekedése azonban országonként és időszakonként változó.⁷ Romániából már a csatlakozást megelőzően jelentős volt az elvándorlási arány, s ez máig változatlan, ettől elmaradva magas az arány Lettországból, Litvániából és Bulgáriából, s az előzőeknél mérsékeltőbb a szlovák, lengyel, észt elvándorlás. Magyarország jól

⁵ Szlovéniát alacsony elvándorlása és történeti okokra visszavezethetően a régióból kilógó mutatói miatt az összehasonlításból kihagyjuk.

⁶ Az elvándorlási arányt a hazai és a külföldön élő népességhez együttesen vizsgáljuk (elvándorlók / otthon maradtak + elvándorlók), így az elvándorlás növekedésével csökkenő hazai népességszám összevetése korrektebb és pontosabb eredményt mutat. A tartósan és legálisan külföldön élők átlagos száma azokat mutatja, akiket az adatszámítás során elérték.

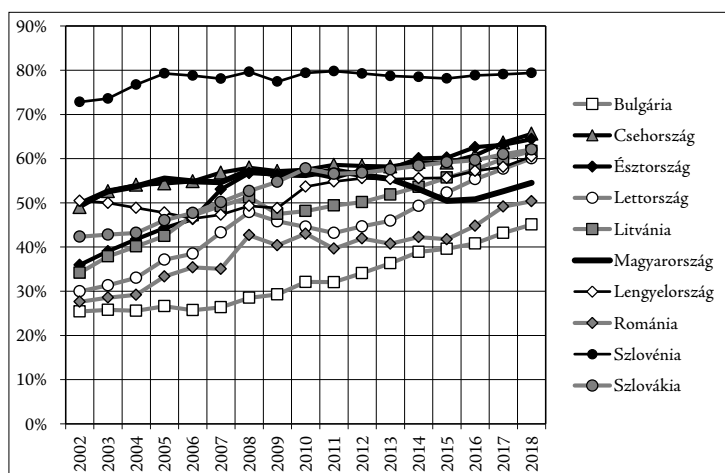
⁷ *Hárs (2018)* részletesen elemzi az elvándorlás időben változó alakulását.

láthatóan 2010 után tért át magasabb elvándorlási pályára, megközelítve az utóbbi csoportot elhagyta a korábban hasonlóan alacsony cseh arányt. Ekkor a Magyarországról történő elvándorlás üteme meghaladta a többi országból történő elvándorlás növekedésének az átlagos ütemét. Azt mondhatjuk, hogy a magyarok elvándorlása „felzárkózott” a régió országaiéhoz.

Az arányok az országok elvándorlási arányát, a tartósan külföldön számbavett munkavállalási korú népesség állományát és annak a változását mutatják, az áramlásokat vizsgálva nagyobb arányt látnánk. A be- és visszaáramlás, a cirkuláris migráció több embert érint, a vizsgálatok és statisztikai adatok alapján az elvándorlók mintegy fele visszatér, bár lehet, hogy ismét útnak indul (Kálmán 2017; Hárs–Simon 2017). Így a migráció által érintettek aránya a bemutatott arányoknál pontosan nehezen becsülhetően, de nagyobb. Kiváltképpen így van ez a kelet–nyugati vándorlásban érintett új EU8+2-országok esetében, amikor a szabad mozgást nem korlátozza szigorú kontroll, ezért különösen jellemző esetükben a cirkuláris vándorlás, a ki- és gyakran visszatérés.

A megkésett magyarországi elvándorlás

Mi tartotta vissza a magyarokat, hogy a lehetőséget kihasználva a többi új EU-országhoz hasonlóan 2004 után külföldön keressenek munkát, s mi változtatta meg ezt a kezdetben tartósan tűnő helyzetet? Magyarországot a csatlakozás (látszólag) kedvező gazdasági és munkaerőpiaci helyzetben érte: alacsony volt a munkanélküliség, különösen a többi csatlakozó ország két számjegyű munkanélküliségéhez képest, nagyvonalú volt a munkanélküli-segély, a nyugdíj- és a rokkantnyugdíjrendszer (Scharle et al. 2011), ami a munkaerőpiacról kiszorulóknak számára menekülési lehetőséget nyújtott. A régióban a nyugati országokhoz képest GDP-ben mért relatív fejlettsége és a relatív bérek is a kedvezőbb helyzetű országok közé sorolták Magyarországot. Illusztrálásul a 3. ábra a relatív magyarországi jövedelemszintet mutatja (az ábrán megjelöljük a későbbi időszak romló pozícióját is). A kétezres évek elejének gyors bérkiáramlása, alacsony

3. ábra: Munkavállalók nominális jövedelme az EU15+2 arányában, vásárlóerő-paritáson (EU28 = 100%). Forrás: AMECO adatbázis

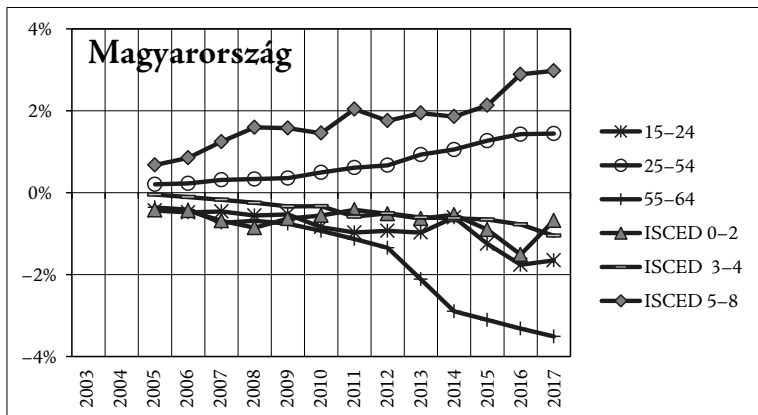
aktivitási és foglalkoztatási rátája mögött azonban olyan elhalasztott és megoldatlan gazdasági és munkapiaci feszültségek húzódtak, melyek már a válságot megelőzően, 2007-ben megszorításokat tettek szükségessé (Hárs 2008). A munkanélküliség emelkedni kezdett, és a korábban nagyvonalú ellátórendszer ernyője is szakadozott. Ezzel együtt a korábbi alacsony elvándorlási hajlandóság megváltozott, de messze elmaradt a többi új EU-országétól. Ezt kevéssel követte a pénzügyi és gazdasági összeomlás és a válság rovagóürrűző hatása. Az Eurobarometer 2009 adatai alapján a 2004 után csatlakozott új EU-tagországok, és ezen belül a magyarok, migrációs szándékai változást jeleztek, a magyar migrációs szándék erősödött, de a komolyabb – 6 vagy 12 hónapon belül lehetséges – migrációs elképzelések 2009-ben még bizonytalanok (Kahanec 2012). Meghatározó változásokat végül a 2010 utáni kormányváltást követő intézkedések eredményeztek.

Amikor az elvándorlás 2010 után felgyorsult, ez egybeesett a Magyarország számára hagyományos és fontos célországot jelentő Ausztria és Németország munkapiacának a hosszú átmeneti időszakot követő teljes megnyitásával. Ennek vonzereje is erősítette a gyorsuló elvándorlás folyamatát, mindkét országban a magyar elvándorlás gyorsan az élre ugrott, hasonlóan a 2004-ben megnyíló lehetőséget kihasználó országok gyors elvándorlásához, akkor mindenekelőtt az Egyesült Királyság felé.

Az elvándorlás változásával az erről folyó diskurzus is gyorsan változott. A változások jól nyomon követhetően jelentek meg az egymást követő publikációkban. Míg a kétezres években az új EU-országokból elindult vándorlás váratlan mértékét és ennek hatását taglalták az érintett országokban, s azokban az országokban, ahol az elvándorlás hatására gyorsan csökkent a munkanélküliség, és az elvándorlás nyomán munkaerőhiány alakult ki, ezek a gondok álltak a cikkek fókuszában, a magyar elemzések a hazai elvándorlás szerény mértékéről szóltak. A publicisztikák gyakran az immobil magyar karakterrel és a nyelvtudás hiányával, a magyar nyelv idegenségével magyarázták, olykor ostromozták a többi országtól elmaradó mértékű elvándorlást. 2007 után azonban, ahogy lassan változott a helyzet – növekedni kezdett az elvándorlás, és a többi országhoz hasonlóan az Egyesült Királyság vonzereje is, majd ez felerősödött 2010 után –, úgy lassan változott a magyarországi helyzet megítélése. 2012 végén lehetőségként fogalmazódott meg, hogy a migrációt fenntartó és erősítő hatások tartós fennmaradása mellett, a folyamatokat extrapolálva néhány éven belül Magyarország felzárkózhat a jelentősebb emigráns országok migrációs szintjéhez (Hárs 2013), de csak néhány év után vált egyértelművé, hogy az elvándorlás Magyarországon is tartós jelenség. Az elvándorlás gyorsulása és terjedésének az érzete alapján szakértők és publicisták gyakran drámaian fogalmazva a jelentős arányú elvándorlást mutató országokéhoz hasonlítják a folyamatot, valós mértéke azonban a 2. ábra tanúsága szerint azon országokéhoz hasonlít, ahol az elvándorlási arány alacsonyabb.

Az elvándorlás szerkezetének sajátosságai

Nemcsak a megkésettén indult elvándorlás, hanem annak szerkezete is eltér Magyarország esetében a többi új EU-országétól, s talán ebben az eltérésben rejlik az érzékelt aggasztó helyzet is. Az egyes országok átlagos elvándorlási arányát a 2. ábra mutatta. A továbbiakban egyes demográfiai mutatók szerint részletesebben elemezzük az elvándorlást, azt nézzük meg, hogy az hogyan érinti az egyes demográfiai csoportokat. Azt

4. ábra: Az életkor és iskolai végzettség szerint eltérő csoportok elvándorlási arányának az eltérése a teljes munkavállalási korú* népesség átlagos elvándorlási arányától, százalékpont.
Forrás: EU LFS online adatok, saját számítás

*iskolai végzettség szerint 20–64 éves, korcsoport szerint 15–64 éves népesség

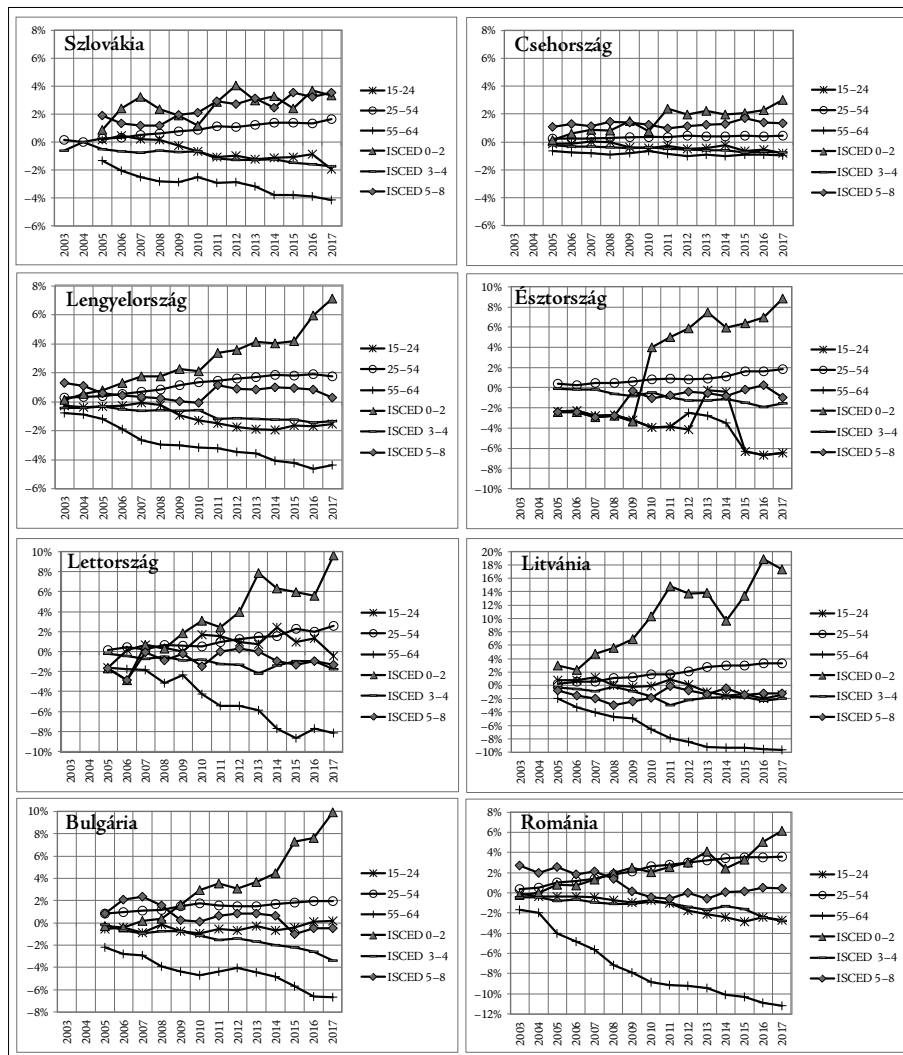
ISCED 0–2 a legfeljebb 8 osztályt végzett, ISCED 3–4 középfokú végzettségű, ISCED 5–8 felsőfokú végzettségű

vizsgáljuk, hogy milyen mértékben tér el az egyes demográfiai csoportokban az elvándorlási arány az adott ország átlagos elvándorlási arányától. Az elvándorlási arány azt méri, hogy mekkora arányban élnek külföldön az adott csoporthoz tartozók, a hazai és a már külföldön élőkhez viszonyítva. Ha karakteres eltérést találunk a csoportok szerint, úgy a magyar és a többi kelet-európai ország elvándorlásának fontos sajátosságait azonosíthatjuk.

Az előzőekben definiált módon elvándorlási rátát számítottunk az egyes munkapiaci csoportokra, és az átlagos elvándorlási aránytól való eltérést vizsgáljuk. A mutatókat Magyarországra a 4. ábra, a többi országra az 5. ábra paneljai mutatják. Az ábrákon a 0 az átlagos elvándorlási arány, és az ettől való százalékpontos eltéréseket látjuk.

Az egyes országokat jellemző arányokat vizsgálva az 5. ábrán eltérő mintázatokat látunk. Nem mondhatjuk, hogy a 2004 után megindult elvándorlás az országokat egyégesen érintette, bár szabályszerűségek azonosíthatóak. Az ábrákon az országok egy részében az egyes csoportok elvándorlási aránya közel áll az átlagoshoz, míg határozottan eltér pozitív vagy negatív irányban más csoportok elvándorlási aránya. A magyar elvándorlást vizsgálva azt látjuk a 4. ábra szerint, hogy az átlagos elvándorlási arányt meghaladó arányban a 25–54 éves, jó munkavállalási korúak és a felsőfokú végzettségűek mennek el, míg a fiatal 15–24 évesek és különösen az idősek elvándorlása elmarad az átlagostól. Az elvándorlási arány az átlagosnál kisebb az alacsony és középfokú végzettségűek esetében is.

A máig viszonylag alacsony és gyorsan növekvő átlagos magyar elvándorlási arány szerkezetének részletes vizsgálatát a többi EU8+2-ország mintázatával szembesítve láthatjuk, hol tér el a magyar elvándorlás karaktere, mi jellemző, és mi az, ami aggasztó. Az egyes vizsgált mutatók – nem, kor, iskolai végzettség – szerint összegezzük az eredményeket az alábbiakban.

5. ábra: Az új EU-országokban életkor és iskolai végzettség szerint eltérő csoportok elvándorlási arányának az eltérése a teljes munkavállalási korú* népesség átlagos elvándorlási arányától, százalékpont

Forrás: EU LFS online adatok, saját számítás

*iskolai végzettség szerint 20–64 éves, korcsoport szerint 15–64 éves népesség

ISCED 0–2 a legfeljebb 8 osztályt végzett, ISCED 3–4 középfokú végzettségű, ISCED 5–8 felsőfokú végzettségű

Életkor

Fiatalok

A fiatalok elvándorlása érzékeny kérdés. A legfiatalabb, 15–24 évesek elvándorlási aránya néhány országban különösen erőteljes volt a csatlakozást követően, majd a válság

időszakában Litvániában hullámzóan, Lettországban tartósan 1-2 százalékponttal meghaladta az egyébként is magas átlagos elvándorlási arányt. Az országok többségében azonban az átlagostól kevéssel, Lengyelországban, Romániában és különösen Észtországban kicsit nagyobb mértékben elmaradva követi a legfiatalabbak elvándorlási aránya az országra jellemző átlagos elvándorlási arányt. Az országok mintázata tehát nem homogén. Összességében úgy tűnik azonban, hogy a legfiatalabbak elvándorlási aránya egyre inkább elmarad az átlagos aránytól, vagy másképpen fogalmazva: az általános-sá váló elvándorlás közepette a fiatalok elvándorlása kevésbé nő. Ez jellemzi a fiatalok elvándorlási arányát Magyarországon is, az átlagos trendtől kevéssel s csak az időszak végén marad el a fiatalok elvándorlási aránya.

Jó munkavállalási korúak

Az országok mindegyikében növekvő mértékben a 25–54 éves, jó munkavállalási korúak mennek el.⁸ Az elvándorlási arányuk mindenütt meghaladja az átlagos elvándorlási arányt. A legjobban a romániai, valamint a litván jó munkavállalási korúak elvándorlása haladja meg az átlagosat, az időszak végére több mint 3 százalékponttal, ahol az elvándorlás amúgy is magas és gyors volt. Csehországban viszont alig tér el az egyébként is alacsony átlagos elvándorlási aránytól. Magyarországon is a gyorsan növekvő elvándorlás mellett az átlagos arányt meghaladja a jó munkavállalási korúak elvándorlási aránya, és az eltérés fokozatosan nő, az időszak végén másfél százalékponttal volt magasabb a 25–54 évesek elvándorlási aránya az átlagosnál.

Idősek

Az idősek, 55–64 évesek elvándorlási aránya a várakozásnak megfelelően a leginkább elmarad az átlagos elvándorlási aránytól. Országoként azonban nagyok az eltérések. A magas elvándorlási arányhoz képest különösen Románia Litvánia és Lettország esetében az átlagostól jelentős mértékű az elmaradás. Magyarországról az idősek elvándorlási aránya a növekvő általános elvándorlási aránytól fokozatosan elmarad, az idősek kevésbé járulnak hozzá a gyorsan növekvő kivándorláshoz.

Nem

Megvizsgáltuk azt is, mennyiben tér el a férfiak és nők elvándorlási aránya az átlagos aránytól, de az ábrákon az áttekinthetőség kedvéért ezt nem tüntettük fel. Az országok mindegyikében a férfiak elvándorlási aránya az átlagosnál nagyobb, a nők viszont elmarad attól. Az eltérés azonban az országok mindegyikében kicsinek bizonyult, nem érte el az egy százalékpontnyit. A magyar elvándorlás valamelyest eltér a többitől, a férfiak és a nők elvándorlási aránya egyáltalán nem tér el az átlagos elvándorlási aránytól, mindkettő együtt mozog az átlagossal, s ez az időszak egészében jellemző volt.

⁸ Részletesebb korcsoportok szerinti bontás sajnos nem érhető el, ezért a viszonylag tág csoportra fogalmazhatunk meg állítást.

Iskolai végzettség

Alacsony iskolai végzettségűek

A leginkább karakteres eltérést az iskolai végzettségek szerint látunk. A legfeljebb alacsony végzettségű (ISCED 1–2) munkaerő kivándorlási aránya az új EU8+2-országok majd mindegyikében meghaladja az adott ország átlagos kivándorlási arányát, és az időszak egészében ez jellemző volt. Kiugróan nagy mértékben és növekvően haladja meg az átlagosat az alacsony képzettségűek elvándorlása Litvániában, ahol ez az érték 2010 óta hullámvonalon 10–20 százalékpont között van, ettől jóval elmaradva is jelentős a másik két balti országban, Lettországon és Észtországban, 5–10 százalékponttal haladva meg az átlagos értéket. A többi országban, így Lengyelországban, Észtországban vagy Romániában az időszak végén érzékelhető, hogy az átlagoshoz képest növekvő a kvalifikálatlanok elvándorlási aránya, 6–10 százalékponttal haladja meg az átlagosat. Csehországban és Szlovákiában szerényebb, 2–3 százalékpontnyi az eltérés, és nem növekszik az iskolázatlanok elvándorlási arányának az eltérése az átlagos aránytól. Magyarország az egyetlen olyan ország az új EU-országok között, ahol az alacsony iskolai végzettségűek elvándorlási aránya, ha szerényen is, de folyamatosan elmaradt az átlagos elvándorlási aránytól.

Középfokú iskolai végzettségűek

Míg az alacsony végzettségűek elvándorlási aránya kisebb-nagyobb mértékben, egyes országokban kiugróan meghaladta az átlagosat, a középfokú végzettségűeké (ISCED 3–4) kis mértékben mindenütt elmarad attól. Bulgáriában a leginkább és növekvően, Litvániában ciklikus ingadozásokat mutatva több mint 2 százalékponttal maradt el az átlagostól a középfokú végzettségűek elvándorlási aránya, de az országok többségében az eltérés 1-2 százalékpontnyi és az elvándorlás növekedésével lassan növekvő. Az alacsony cseh, valamint a növekvő magyarországi elvándorlás esetében marad el a legkevésbé, kevesebb mint egy százalékponttal a középfokú végzettségűek elvándorlási aránya az átlagostól.

Felsőfokú iskolai végzettségűek

Fontos mutató a felsőfokú végzettségűek (ISCED 5–8) elvándorlási aránya. Azt látjuk, hogy a visegrádi országok elvándorlásának a mintázata eltér a többi új EU8+2-országtól. A legnagyobb mértékben Szlovákia és Magyarország esetében haladja meg a felsőfokú végzettségűek elvándorlási aránya az átlagos elvándorlási arányt, az időszak végén több mint 3 százalékponttal, és gyors növekedést mutat. Csehországban és Lengyelországban is kevéssel meghaladja a felsőfokú végzettségűek elvándorlási aránya az átlagosat, az előbbiben folyamatosan, az utóbbi esetében ez változó volt. Bulgária és Románia esetében pedig a csatlakozásukig meghaladta a felsőfokú végzettségűek elvándorlási aránya az átlagosat, ezt követően ezeknek az országoknak az elvándorlási szerkezete megváltozott. A balti országokban egészen más volt a helyzet, az elvándorlás szerkezete nagyon eltért a többi országtól, itt a felsőfokú végzettségűek elvándorlási aránya elmaradt az átlagostól. Magyarország esetében nemcsak az figyelemre méltó, hogy a felsőfokú végzettségűek elvándorlási aránya gyorsuló mértékben meghaladja az átlagos elvándorlási arányt, ha-

nem az is, hogy ez az egyetlen iskolázottsági csoport, amelyre ez a jellemző, az alacsony és középfokú végzettségűekhez képest ennyiben az elvándorlás jobban érinti a felsőfokú végzettségűeket.

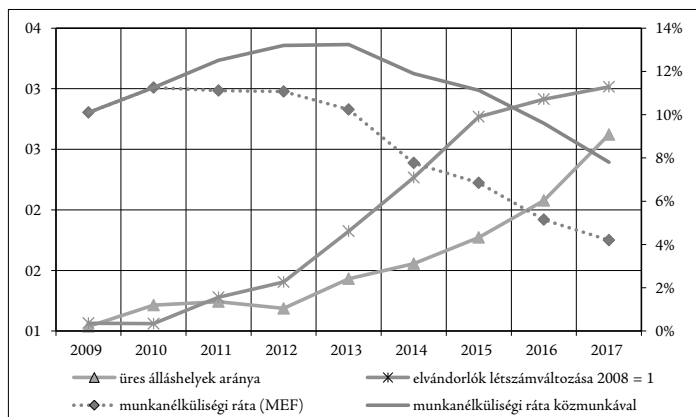
Munkaerőpiaci anomáliák, következmények, lehetőségek

A későn indult és ma már a közbeszédben is aggasztónak bizonyuló jelenség, az elvándorlás alakulása értelmezést és magyarázatot igényelt. A *Medián* (2018) közelmúltban mért adata szerint a magyar lakosság 20%-a a legsúlyosabb megoldandó problémák közé sorolja az elvándorlást. A szakirodalom magyarázatai lassan szaporodtak, választ keresve az elvándorlás alakulására. *Sik–Szeitl* (2017) a migrációs szándékok magyarázatát vizsgálta. A megfogalmazott szándék még nem jelent tényleges migrációt, de jól mutatja, hogy milyen elképzelések fogalmazódnak meg az elvándorlás lehetőségéről. 2015–2016-ban más tényezők mellett érdemes kiemelni, hogy a vállalkozóbbak és az internetet jól használók, a már vagyonnal bírók (így akiknek volt a lakásukon kívül is ingatlanuk), az anyagi helyzet javulásában bírók és az ellenzéki meggyőződésűek nagyobb eséllyel fogalmaztak meg rövidebb elvándorlási szándékot, míg a hosszú távú munkavállalás és a kivándorlási szándékának az esélyét már a jó anyagi helyzet indikátorai csökkentik és a kivándorlási szándékát az is, ha valaki szakmunkás végzettségű. Az egyéni szándékok mögött természetesen a hazai környezet változásai is kitapinthatóak.

Hárs (2012) a migráció növekedéséhez vezető munkapiaci egyensúlytalanság tényezőit veszi sorra, hangsúlyozva, hogy számos tényező együttmozgása vezetett a migráció növekedésének a megindulásához. Ezekre korábban, „A megkésített magyarországi elvándorlás” c. fejezetben is utaltunk. A migrációs döntéstől visszatartó, fontos korlátozó tényező volt a jóléti kiadások összessége (a munkanélküli-segélyezés, a gyermekgondozási rendszer, valamint az öregségi- és rokkantnyugdíj rendszer). Aki a migrációt választja, ezek elvesztésével kellett, hogy számoljon, ami emelte a migráció költségét is, és összességében a migrációs hajlandóságot csökkentette (*Hárs* 2009). Az alacsony cseh és a magas szlovák elvándorlást összehasonlítva hasonló tapasztalatokat írt le *Kurekova* (2010). Csehországban nagyvonalú, míg Szlovákiában szűkmarkú és restriktív jóléti rendszer épült ki, s mint az előzőekben láttuk, Szlovákiából gyors elvándorlás indult meg 2004 után.

Amikor 2007 körül az első megszorítások megfogalmazódtak Magyarországon, a válságot megelőzően a növekvő munkanélküliség kezelésére már nagy volumenű közmunkaprogram körvonalazódott, ami végül 2008-ban indult be, és a pénzügyi válság érezhető hatásait is terelte (*Scharle et al.* 2011: 2. fejezet). A 2010-es kormányváltáskor az új kormányzat ezt leállította, és új és a korábbi méretében és céljaiban is felülmúló közmunkaprogramot indított, szigorúbb segélyezés és közmunkához még erőteljesebben és szigorúbban kötött jogosultsági feltételek mellett, miközben a munkanélküliség időtartama minimálisra csökkent. A növekvő munkanélküliség valójában növekvő közmunkában jelent meg, elfedve a tényleges munkapiaci folyamatokat.

A munkapiaci fejlemények közül a kialakuló munkaerőhiány a legszembetűnőbb, amely 2012 óta minden mutató szerint gyorsan erősödik és nemzetközi összehasonlításban is magas (*Köllő–Nyírő–Tóth* 2017). A köztudatban pedig nyilvánvalónak tűnik, hogy azért van munkaerőhiány, mert az emberek elmennek, „minden jó szakember nyugaton van”. A két jelenség a közvélekedésben szorosan összekapcsolódik. *Fazekas–Köllő* (2017) Közelkép c. fejezete sokoldalúan vizsgálja a magyarországi munkaerőhiány okait, meg-

6. ábra: A munkanélküliség, a munkaerőhiány és az elvándorlás alakulása, 2008–2017.

Forrás: Hárs 2018. Üres álláshelyek: KSH, munkanélküliség és közmunkás állomány: MEF, aktív korú népesség elvándorló létszám: EU LFS.

Megjegyzés: bal oldali tengely: üres álláshelyek aránya az összes munkahely arányában (2008 = 1) és az elvándorlók létszámváltozása (2008 = 1), jobb oldali tengely: munkanélküliségi ráta (százalék)

állapítva, hogy ezek között fontos szereplő az elvándorlás, de korántsem az egyetlen, nem is a legerősebb, de a szokásos „bűnbakok” között szerepel (Köllő 2017; Hárs–Simon 2017).

A korábban jelentős elvándorlási tapasztalatokkal rendelkező EU8+2-országokban, ahol magas volt a munkanélküliség és jelentős az elvándorlás, a munkanélküliség gyors csökkenése mellett alig néhány év alatt gyorsan a növekedés korlátját jelentő munkaerőhiány alakult ki (Kaczmarczyk–Okolski 2008; Hazans 2013). Mint láttuk, ez az elvándorlás magas arányban az alacsony iskolai végzettségűeket érintette. A jelentős munkaerőhiány az érintett országokban a bérek emelkedését eredményezte, ahogy ezt a 3. ábra mutatja, és az országok egy részében a hiányzó munkaerő kiváltására modernizációs megoldásokhoz is vezetett. A magyarországi tapasztalatok ettől eltérő képet mutatnak.

Hárs (2018) részletesen elemzi, hogyan hatott a munkapiacra a gyorsan növekvő elvándorlás és az erősödő munkaerőhiány. A tényleges munkanélküliség – a támogatott foglalkoztatást jelentő közmunkások létszámát figyelembe véve – tartósan viszonylag magas maradt. Míg a piaci munkanélküliség csökkent, a közmunkások létszáma jelentős és állandó maradt. Az elvándorlás hatása a hazai munkapiaci kiigazítás hiányában lényegében változatlan, és viszonylag nagyfokú munkanélküliség mellett, kedvezőtlen egyensúlyi helyzetben zavart és jelentős munkaerőhiányt okozott. Ezt a 6. ábra mutatja.

* * *

A munkaerőhiány valójában azt jelenti, hogy adott bérek mellett nincsen munkaerő. Az akut munkaerőhiány ellenére mégis a bérek emelkedése sokáig elmaradt, ahogy ezt a 3. ábra korábban mutatta. Különösen a munkaerőhiány által érintett területeken a jól célzott béremelkedés maradt el és hiányzik (Hárs 2018). A minimálbér nagymértékű emelése az utóbbi két évben általános jövedelemszint-emelkedést eredményezett, amely

a tartósan elmaradt béremeléseket utólag igazította helyre, de a hiány megszüntetéséhez szükséges célzott eszköznek nem megfelelő, s nem is elegendő.

A munkaerőhiány ellensúlyozására a régió országaiban mindenütt megjelenik a külföldi munkaerő, Lengyelországban különösen látványos mértékben (*Kaczmarczyk–Górny 2017*), de Csehországban is jelentős mértékű bevándorlásról olvashatunk (*Bötös 2019*). A magyar politikai kommunikáció ennek az elkerülhetetlen eszköznek ellenáll, miközben a gyakorlatban óvatos intézkedések történtek a könnyített külföldi foglalkoztatás lehetőségének a megteremtésére, és a létszám is hirtelen gyors emelkedésnek indult.⁹ Bizonytalan, hogy szakpolitikai elképzelést követve, vagy annak ellenére.

Az elvándorlás szerkezetének a sajátosságait vizsgálva láttuk, hogy a 2004 után csatlakozott, új EU-országok mindegyikében jelentős volt az alacsony iskolai végzettségű népesség elvándorlási aránya, ami a hazai munkapiacokon a magas munkanélküliség csökkenéséhez és piactisztuláshoz vezethetett. Mint láttuk, ez Magyarországon nagyrészt elmaradt. A magyar folyamatok másként alakultak, az átlagostól elmaradt az alacsony iskolai végzettségűek elvándorlási aránya. Az alternatíva a főleg alacsony iskolai végzettségű munkanélküliek esetében a közmunkába tartósan beszorult helyzet. Szorosan összefügg mindez a munkaerőpiaci és még inkább a közoktatásban elmaradó képzéssel, a közoktatás átalakításának itt hely hiányában nem tárgyalandó fontos anomáliáival.

A magyar elvándorlás fontos sajátossága ugyanakkor a magas iskolai végzettségűek elvándorlásának a viszonylagosan magas aránya. Mint láttuk, nemzetközi összehasonításban is jelentősen meghaladja a felsőfokú végzettségűek elvándorlási aránya az átlagos elvándorlási arányt, és ez a sajátos szerkezet tartósnak tűnik. A felsőfokú végzettségűek elvándorlásának az aránya a 20–64 évesek körében a vizsgált időszak végén, 2017-ben már 8 százalék feletti elvándorlási arányt jelentett. A 2017 óta a felsőfokú végzettségű munkahelyeket, az egyetemi oktatást és kutatást, valamint a diplomások elhelyezkedési lehetőségeit érintő intézkedéseket figyelembe véve az arány vélhetően továbbemelkedik. A magyarázat sokféle lehet, vizsgálata fontos és elkerülhetetlen. A tanulság azonban egyértelmű és intő jel. A felsőfokú végzettségűek hiánya nem mérhető a munkaerőhiány egyszerű mutatóival, következménye tovagyűrűző és nehezen javítható torzulásokat okoz.

IRODALOM

- ANDOR L. (2014) A munkaerő-mobilitás az EU-bővítés után. *Közgazdasági Szemle*, Vol. LXI. No. 4. pp. 363–372.
- ASLUND, A. (2015) Revisiting the Latvian and Greek Financial Crisis: The Benefits of Froan-Loading Financial Adjustment. *CASE Network Studies & Analyses*, No. 477.
- BAAS, T. & BRÜCKER, H. (2008) Macroeconomic Consequences of Migration Diversion. A CGE simulation for Germany and the UK. IAB Discussion Paper No. 3. Nürnberg, IAB.
- BCHIR, H., FONTAGNÉ, L. & ZANGHIERI, P. (2003) The Impact of EU Enlargement on Member States: A CGE Approach CEPII. Working Paper No. 2003–10.

⁹ A szivárgó hírek nyomán 2017-ben és főleg 2018-ban, számottevően megemelkedett a munkavállalás céljára tartózkodási jogosultságot kérelmezők száma, ez 2015-ben még 12 650 igényt jelentett, 2016-ban 14 500-at, 2017-ben 24 539-et és 2018 első három negyedében 43 551-et, az év egészében várhatóan meghaladja az 50 000 igénylést. A külföldi munkavállalók lehetséges keretszámát is megemelte a kormányzat, igazolandó a kormányzati szándékot, a külföldi munkavállalás növelésének az engedélyezését.

- BOERI, T. (2009) Immigration to the Land of Redistribution. *LEQS Paper*, No. 5.
- BOERI, T. & BRÜCKER, H. (2000) The Impact of Eastern Enlargement on Employment and Labour Markets in the EU Member States. Final report. Berlin–Milano, European Integration Consortium: DIW, CEPR, FIEF, IAS, IGIER.
- BOERI, T. & BRÜCKER, H. (2005) Migration, Co-ordination Failures and EU Enlargement. DIW Discussion Papers 481. Berlin.
- BÓTÖS B. (2019) Prága már kevert népességű város – A cseh főváros összeomlana a gazdasági bevándorlók nélkül. *Átlátszó*, 2019. 02. 18. <https://dotoho.atlatszo.hu/2019/02/18/praga-mar-kevert-nepessegu-varos-a-cseh-fovaros-osszeomlana-a-gazdasagi-bevandorlok-nelkul/?fbclid=IwAR27UnDuDxmncEVLH-PIT4tZRIUcLG9eZuP34ROlGXXR-IKVmmxM7zkl-V0> [Letöltve: 2019. 02. 18.]
- DUSTMANN, C., CASANOVA, M., FERTIG, M., PRESTON, I. & SCHMIDT, C. M. (2003) The Impact of EU Enlargement on Migration Flows. *Home Office Online Report*, 25/03. Research Development and Statistics Directorate, Home Office: London, UK. Letölhető: <https://nam04.safelinks.protection.outlook.com/?url=http%3A%2F%2Fdiscovery-dev.ucl.ac.uk%2F14332&data=02%7C01%7Cbeata.barna%40akademiai.hu%7C9c9c9435d4ec43a3a06a08d6ca97f94a%7C8ac76c91e7f141ffa89c3553b2da2c17%7C0%7C1%7C636919151438594326&sdata=hDtMOBAAhKVNeEkZuZRcAx93gl4HSHq5hAXh65lq4Sc%3D&reserved=0>
- FAZEKAS K. & KÖLLŐ J. (2017) (eds) *Munkaerőpiaci tükrök, 2016*. Budapest, MTA KRTK.
- FERTIG, M. & SCHMIDT, C. M. (2002) Mobility within Europe – What Do We (still not) Know? IZA Discussion Paper No. 447.
- HÁRS Á. (2008) Csatlakozás és csalatkozás – a magyar munkaerőpiac és a migráció. In: KOLOSI T. & TÓTH I. GY. (eds) *Társadalmi riport 2008*. Budapest, Társi. pp. 108–128.
- HÁRS Á. (2009) Dimensions and Effects of Labour Migration to EU Countries: The Case of Hungary. In: B. GALGÓCZI, J. LESCHKE & A. WATT (eds) *EU Labour Migration since Enlargement. Trends, Impacts and Policies*. Farnham-Burlington, Ashgate. pp. 229–251.
- HÁRS Á. (2012) Munkapiaci válságok, változások, válaszok. In: Kolosi T. & Tóth I. Gy. (eds) *Társadalmi riport 2012*. Budapest: TÁRSI. pp. 159–189.
- HÁRS Á. (2013) Magyarok – külföldön. Gondolatok a magyarok külföldi munkavállalásáról. *Magyar Tudomány*, No. 3. <http://www.matud.iif.hu/2013/03/07.htm> [Letöltve: 2019. 02. 18.]
- HÁRS Á. (2018) Növekvő elvándorlás – lehetőségek, remények, munkaerőpiaci hatások. In: KOLOSI T. & TÓTH I. GY. (eds) *Társadalmi riport*. Budapest, Társi. pp. 81–105.
- HÁRS Á. & SIMON D. (2017) A külföldi munkavállalás és a munkaerőhiány. In: FAZEKAS K. & KÖLLŐ J. (eds) *Munkaerőpiaci tükrök, 2016*. Budapest, MTA KRTK. pp. 94–108.
- HÁRS Á., SIMONOVITS B. & SIK E. (2004) Munkaerőpiac és migráció: fenyegetés vagy lehetőség? In KOLOSI T., TÓTH I. GY. & VUKOVICH GY. (eds) *Társadalmi riport 2004*. pp. 272–289.
- HAZANS, M. (2013) Emigration from Latvia: Recent Trends and Economic Impact. In: *Coping with Emigration in Baltic and East European Countries*. Páris, OECD. pp. 65–108.
- KACZMARCZYK, P. & GÓRNY, A. (2017) A Temporary Solution with Structural Consequences? Ukrainian Workers on the Polish Labor Market. mBank – CASE Seminar Proceedings, No. 149. pp. 31–49.
- KACZMARCZYK, P. & OKOLSKI, M. (2008) Demographic and Labour-Market Impacts of Migration on Poland. *Oxford Review of Economic Policy*, Vol. 24. No. 3. pp. 599–624.
- KAHANEC, M. (2012) Labor Mobility in an Enlarged European Union. Előadás. Budapest, CEU. May 15. 2012.

- KAHANEC, M., PYTLIKOVÁ, M. & ZIMMERMANN, K. F. (2016) The Free Movement of Workers in an Enlarged European Union: Institutional Underpinnings of Economic Adjustment. In: M. KAHANEC & K. F. ZIMMERMANN (eds) *Labor Migration, EU Enlargement, and the Great Recession*. Berlin–Heidelberg, Springer Verlag. pp. 1–34.
- KAHANEC, M., ZAICEVA, A. & ZIMMERMANN, K. F. (2010) Lessons from Migration after EU Enlargement. In: M. KAHANEC & K. F. ZIMMERMANN (eds) *EU Labor Markets after Post-enlargement Migration*. Berlin–Heidelberg, Springer-Verlag. pp. 3–45.
- KÁLMÁN J. (2017) A hazatérést ösztönző közpolitikák Európában. In FAZEKAS K. & KÖLLŐ J. (eds) *Munkaerőpiaci tükrök, 2016*. Budapest, MTA KRTK. pp. 116–120.
- KÖLLŐ J. (2017) A szerkesztő előszava. In FAZEKAS K. & KÖLLŐ J. (eds) *Munkaerőpiaci tükrök, 2016*. Budapest, MTA KRTK. pp. 41–47.
- KÖLLŐ J., NYÍRŐ Zs. & TÓTH I. J. (2017) Az alapvető hiányindikátorok alakulása. In: FAZEKAS K. & KÖLLŐ J. (eds) *Munkaerőpiaci tükrök, 2016*. Budapest, MTA KRTK. pp. 63–72.
- KUREKOVA, L. (2010) Explaining Differences in Labour Mobility in Czech Republic and Slovakia. *SEER Journal for Labour and Social Affairs in Eastern Europe*, Vol. 13. No. 2. pp. 193–206.
- LAYARD, R., BLANCHARD, O. J., DORNBUSCH, R. & KRUGMAN, P. (1994) *East–West Migration. The Alternatives*. Cambridge (MA), The MIT Press.
- Medián (2018) Ezt tartják a magyarok az ország legsúlyosabb problémájának. 24.hu 2018. 11. 20. <https://24.hu/fn/gazdasag/2018/11/20/median-felmeres-magyarok-legsulyosabb-megoldando-problema/> [Letöltve: 2019. 02. 18.]
- SALT, J. & HOGARTH, J. (1999) Assessment of Possible Migration Pressure and Its Labour Market Impact Following EU Enlargement to Central and Eastern Europe: Part 1. UK Department of Education and Employment, Research Report 138.
- SCHARLE Á., BALÁS G., CSITE A., NÉMETH N., CSERES-GERGELY Zs., KÖLLŐ J. & VÁRADI B. (2011) *A közcélú foglalkoztatás kibővülésének célzottsága, igénybevétele és hatása a tartós munkanélküliségre*. Budapest, Budapest Intézet – Hétfa Elemző Központ (OFA támogatással).
- SIK E. & SZEITL B. (2017) Migrációs szándékok a mai Magyarországon. In: FAZEKAS K. & KÖLLŐ J. (eds) *Munkaerőpiaci tükrök, 2016*. Budapest, MTA KRTK. pp. 24–58.
- TAMAS, K., MÜNZ, R. & HÖNEKOPP, E. (2006) *Labour Migrants Unbound? EU Enlargement, Transitional Measures and Labour Market Effects*. Stockholm, Institute for Futures Studies.
- WINTER-EBMER, R. & ZWEIMÜLLER, J. (1996) Die Auswirkungen der Ausländerbeschäftigung auf den österreichischen Arbeitsmarkt 1988 bis 1991. In: R. HOLZMANN, & R. NECK (eds) *Ostöffnung*. Wirtschaftliche Folgen für Österreich. Wien, Manz. pp 55–104.
- ZIMMERMANN, K. F. (2016) Refugee and Migrant Labor Market Integration: Europe in Need of a New Policy Agenda. Princeton University and UNU-MERIT Draft. EUI Conference on the Integration of Migrants and Refugees, szeptember 29–30.